

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΤΟ ΖΗΝΩΝΑ ΤΟΝ ΚΙΤΙΕΑ

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΟΥ

Το πρώτο στοιχείο που βρίσκουμε να σχηματίζει την παράσταση του Ζήνωνα του Κιτιέα σχετικά με την ιδέα του Θεού είναι το πυρ. Στην παράδοση της προσωκρατικής φιλοσοφίας το πυρ μαζί με το νερό, τον αέρα, το άπειρο, το κενό, την άτομη ύλη και το νου είναι ένα από τα πρωτοστοιχεία της φύσης.

Την ιδέα του για το πυρ ο Ζήνων την έλαβε από τον Ηράκλειτο, ο οποίος γενικότερα είναι η αρχική πηγή και ο πρόδρομος της στωικής φιλοσοφίας. Η φωτιά είναι το αγνιστήριο στοιχείο που δημιουργεί και εξαφανίζει τον κόσμο στα πλαίσια μιας τάξης καθορισμένης και μέσα από το σκληρό χαρακτήρα μιας απόλυτης καθαρότητας. Στη φιλοσοφία του Ηράκλειτου το πυρ και σαν φθαρτικό αλλά και σαν κοσμητήριο στοιχείο παίζει ένα πρωτεύοντα ρόλο. Χαρακτηριστικό της καθαρτικής δύναμης του πυρός είναι το απόσπασμα: «Πάντα γάρ, φησί, τό πῦρ ἐπελθόν κρινεῖ καί καταλήψεται».

Ο Ζήνων το ηρακλείτειο πυρ το διακρίνει σε δύο ποιότητες, στο τεχνικό και στο άτεχνο πυρ¹. Η διάκριση αυτή είναι σημαντική της διαφοράς, αλλά και προσδιοριστική της σημασίας που έχουν αυτές οι δύο ποιότητες. Το άτεχνο πυρ είναι η συνήθης μορφή της φωτιάς, και συμπίπτει με τις τρέχουσες παραστάσεις του ανθρώπου γι' αυτήν. Είναι εκείνο το είδος του πυρός που μεταβάλλει στον εαυτό του την τροφή που το τρέφει². Καθώς η καύσιμη ύλη καίγεται, μεταμορφώνεται ταυτόχρονα σε φωτιά. Αυτή η μεταβολή δίνει την ιδέα του άτεχνου πυρός. Πολύ πιο σημαντικό το τεχνικό πῦρ είναι το στοιχείο που δημιουργεί, προάγει, αλλά και εξαφανίζει σε μια φάση καταληκτήρια τα όντα. Όπως λέει σ' ένα περιγραφικό του σχόλιο ο Στοβαίος, το τεχνικό πυρ του Ζήνωνα είναι το αυξητικό και το τηρητικό³ των πραγμάτων. Το τεχνικό πυρ είναι η φωτιά με την έννοια τόσο του φωτός όσο και της θερμότητας. Το φως ταξιθετεί και διαφορίζει τα στοιχεία και τα φαινόμενα μέσα στο χώρο. Χωρίς την κοσμοποιό λειτουργία του φωτός δεν μπορούμε να νοήσουμε την κατάσταση των όντων μέσα στο απρόσβατο χώρο του κοσμικού σκότους. Από το άλλο μέρος η ευεργετική λειτουργική της θερμότητας κινεί και οργανώνει τη διάταξη των όντων στη δρομολόγηση των κοσμικών δράσεων, που η έσχατη συνέπειά τους, ο άνθος του κοσμικού παιγνιδιού, είναι η ιδέα της ζωής και η πορεία που πορεύεται. Για να συλλάβουμε όσο γίνεται πιο συγκεκριμένα και απλά την έννοια του τεχνικού πυρός, μπορούμε να ιδούμε το είδωλό του στον ήλιο. Χωρίς τον ήλιο και έξω από τον ήλιο, χωρίς δηλαδή την κοσμοποιό λειτουργία των δύο ιδιοτήτων του, του φωτός και της θερμότητας, δεν είναι νοητός ο κόσμος ως σύνολο όντων και φαινομένων. Ο αυξητικός και τηρητικός χαρακτήρας των όντων επομένως είναι ο ποιητικός λόγος και η κοσμοποιός δύναμη του κόσμου μέσα στην τριπλή εικόνα του ενιαίου χρόνου, στο παρελθόν στο παρόν και στο μέλλον. Περιέχει δηλαδή τους λόγους και τις αιτίες εκείνων που έγιναν, εκείνων

που γίνονται, και εκείνων που θα γίνουν. «Τό μέντοι πρῶτον πῦρ... ἔχον τούς λόγους καί τās αἰτίας τῶν γεγονότων καί τῶν γιγνομένων καί τῶν ἔσομένων»⁴.

Το τεχνικό πυρ που ο Ζήνων το λέει και πρώτο πυρ περνά μέσα από την ύλη και τη ζωοποιεί, όπως το σπέρμα περνά δια μέσου των γεννητικών οργάνων, “*velut semen per membra genitalia*”⁵, και υφαίνει αέναα τον ιστό της ζωής. Η παρομοίωση του τεχνικού πυρός με το σπέρμα είναι ο κρίκος σύνδεσης του πυρός με την ιδέα του Θεού και με την ύλη. Κατά τον Ι. Αυγουστίνο ο Ζήνων το πυρ το ταυτίζει με το Θεό: “...*deum ipsum ignem putavit (Zeno)*”⁶. Με τον ίδιο τρόπο που ξεχωρίζει τις δύο ποιότητες του πυρός, διακρίνει σε δύο είδη και την ύλη. Το ένα είδος είναι η απλή ύλη, η κατώτερη μορφή της, η *silva* όπως τη λέει ο Χαλκίδιος, και το άλλο είδος είναι η ανώτερη μορφή, η πρώτη ύλη, η ουσία, η *essentia*. “*Zeno et Chrisippus*” “*silvam separant ab essentia*”⁷. Η απλή ύλη είναι κατανεμημένη στα επί μέρους όντα, υπόκειται στους νόμους της φθοράς και της γέννησης, και αναγκαία στη μια φάση της αυξάνεται και στην άλλη ελαττώνεται. Η πρώτη όμως ύλη, η ουσία, είναι κατανεμημένη σε όλα τα όντα, αποτελεί το αρχαίο και αρχικό τους θεμέλιο, “*omnium*” “*antiquissimum fundamentum*”⁸, είναι άμορφη και χωρίς όψη, “*informe et sine vultu*”⁹, και παραμένει ανέγγιχτη στην αλλοίωση και στη φθορά.

Η συνεξομοίωση από το Ζήνωνα του αρχικού πυρός, της πρώτης ύλης, και του Θεού, σε αντιδιαστολή με το άτεχνο πυρ και την ύλη των επί μέρους συντονίζεται με τη διάκριση των δύο αρχών των όντων. Με «το ποιούν και το πάσχον»¹⁰. Το πάσχον είναι η κατώτερη ύλη που υπόκειται στις μεταπτωτικές διαδικασίες. Το ποιούν είναι η ανώτερη, η ενεργητική μορφή της ύλης, ο λόγος που δημιουργεί και οικονομεί τα επιμέρους, είναι ο ίδιος ο Θεός.

Η αναγωγή του πυρός στην ιδέα του Θεού λαμβάνει μορφή ένυλη και αισθητή στα ουράνια σώματα. Ο ήλιος, η σελήνη και τα άλλα άστρα είναι οι ενσαρκώσεις του Θεού. Στο βαθμό που αποτελούν κέντρα πύρινης πυκνότητας κατέχουν ταυτόχρονα το χαρακτήρα του νοερού και του φρόνιμου¹¹. Είναι δηλαδή μέσα στο σύμπαν θείες που μονάδες έχουν νου και φρόνηση.

Συναφής με την έννοια του πυρός σαν θείου στοιχείου στο Ζήνωνα είναι και η περίφημη θεωρία του για τις εκπυρώσεις¹². Αυτή η σύλληψη, που στη νεότερη εποχή εγνώρισε την εντυπωσιακή της αναβίωση στο στοχασμό του Νίτσε με την περίφημη θεωρία του για «την αιώνια επιστροφή του όμοιου», *die ewige Wiederkunft des Gleichen*, είναι ένα από τα πιο σημαντικά κεφάλαια της στωικής φυσικής καθόλου. Εν όψει μάλιστα ορισμένων σύγχρονων θεωριών της αστροφυσικής σχετικών με τη γένεση, την εξέλιξη και το θάνατο των αστερών¹³ αποκτά ένα εντελώς ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με τη θεωρία των εκπυρώσεων η ύλη στην αρχική της μορφή, η ουσία, η *essentia* δηλαδή που σαν σπέρμα περνά και ζωοποιεί την επί μέρους ύλη, σε κάποια ορισμένη στιγμή της κοσμικής ανέλιξης εκπυρώνεται, μεταβάλλεται δηλαδή σε πυρ. Ολόκληρο το σύμπαν γίνεται τότε μία πυρακτωμένη κάμιнос μέσα στην οποία χωνεύουν οι μορφές των όντων, και ακολούθως κατά τη

διάταξη μιας αντίθετης στροφορμής αρχίζει η διαδικασία της καινούργιας δημιουργίας των όντων και του κόσμου. Η περίοδος της νέας σύνθεσης που ακολουθεί την εκπύρωση, σύμφωνα με τον όρο των στωικών ονομάζεται διακόσμηση¹⁴. Η εκπύρωση είναι το σήμα ξεναγεννημού, το κλειδί που ανοίγει τον κόσμο στη νέα του περίοδο, την οποία οι στωικοί κατανοούν ως πανομοιότυπη επανάληψη της παλαιάς. Όλα εκείνα που υπήρξαν και έζησαν, θα ξανασαρκωθούν με τον ίδιο ακριβώς τον παλιό τους τρόπο. Θα αναστηθούν πάλι ο Άνυτος και ο Μέλητος και θα πολιτευθούν σαν κατήγοροι. Και ο Βούσιρις θα ξαναζήσει σαν ξενοκτόνος. Και ο Ηρακλής θα ξαναγυρίσει στον κόσμο σαν ευεργέτης και αθλητής¹⁵, λέει ο Ζήνων.

Ένα ακόμη στοιχείο συναφές που συνενώνει τα άστρα, το πυρ και το θεό είναι η ακρίβεια, η ασφάλεια και η αϊδιότητα των αστρικών κινήσεων. Ο αιώνιος και αδιατάρακτος ρυθμός στις τροχιές των ουράνιων σωμάτων, που έχει σαν προέκταση τη σταθερότητα των ωρών με ολόκληρη τη συνοδεία των φαινομένων που τις συμπαρακολουθεί —οι εποχές, η αύξηση και η φθίση των φυτών, η εναλλαγή του φωτός και του σκότους, του υγρού και του ξηρού, του ψυχρού και της θερμότητας κ.λπ.— προήγαγε το Ζήνωνα στην ιδέα ότι οι αστέρες είναι χώροι στους οποίους ενοικεί ο Θεός.

Ο ρυθμός του κόσμου και η τάξη που επικρατεί στα φαινόμενα της φύσης οδήγησε το Ζήνωνα στην ιδέα του φυσικού νόμου που στη συνέχεια τον ταύτισε με το θείο νόμο: «*naturalem legem divinam esse*»¹⁶. Αυτή η συσχέτιση φυσικού και θείου νόμου στο στοχασμό του Ζήνωνα λειτούργησε ως σημείο μετάβασης από τη φυσική εμπειρία στη νοητική παράσταση. Η νοητική παράσταση του θεού στη Θεολογική συνείδηση του Ζήνωνα βρήκε την κύρια έκφρασή της στην έννοια του λόγου. Ο λόγος στη γλώσσα του Ζήνωνα είναι η λέξη, που χρησιμοποιείται αντί για το θεό. Ο φυσικός νόμος είναι ο ίδιος ο ορθός λόγος, είναι ο Δίας που έχει επιφορτισθεί με το έργο της ηγεμονίας και τη διοίκηση των όντων¹⁷. Ο λόγος θεός αποτελεί την ύπατη αρχή των όντων. Αυτός είναι ο ποιητής και ταυτόχρονα ο διευθέτης και ο κοσμήτορας των όντων, ο *dispositor et artifex universitatis*, όπως λέγει χαρακτηριστικά ο Λακτάντιος¹⁸.

Πέρα από την ιδιοτυπία του δημιουργού, οι ιδιότητες του λόγου ως του οικονόμου και του επόπτη του σύμπαντος, τον συσχετίζουν με τις έννοιες της ειμαρμένης και της πρόνοιας: «*ἐν τε εἶναι θεόν καί νοῦν καί εἰμαρμένην καί Δία πολλαῖς τε ἑτέραις ὀνομασίαις*»¹⁹. Στην έννοια της ειμαρμένης, της *necessitas*, σύμφωνα με τη λατινική ονομασία της²⁰, προήγαγαν το Ζήνωνα οι παρατηρήσεις του για τον άτεγκτο νόμο της ανάγκης που διαπιστώνεται κάθε στιγμή στη φύση και ρυθμίζει καθολοκληρίαν τη διαλεκτική των κοσμικών δράσεων. Ο νόμος της ανάγκης ως ο υπέρτατος λειτουργός της φύσης και ο πρώτος φύλακας της αρμονίας του κόσμου είχε ήδη επισημανθεί μ' έναν βαθυστόχαστο τρόπο τόσο από την προσωκρατική φιλοσοφία —Θαλής, Αναξίμανδρος, Εμπεδοκλής, Ηράκλειτος— όσο και από την αττική τραγωδία. Ο Αισχύλος μάλιστα σε κάποια στιγμή υποστήριξε ότι η ανάγκη είναι μια δύναμη που βρίσκεται πάνω από την ιδέα του Θεού. Η πρόνοια συνυφαίνεται πολύ στενά με την ανάγκη κατά την έννοια ότι εφορεύει σταθερά και οικονομεί φρόνιμα, με τον τρόπο της φροντίδας και της προνόησης, τη λειτουργία των κοσμικών δράσεων, έτσι ώστε να μην ταραάζεται η τάξη μέσα στη φύση.

Την ειμαρμένη ο Ζήνων την όριζε ως δύναμη κινητική της ύλης και την ταύτιζε με την πρόνοια και με την ίδια τη φύση²¹. Με αφορμή μάλιστα την κίνηση της ύλης που οφείλγται στη δύναμη της ειμαρμένης ο Ζήνων έφθασε σ' έναν ορισμό του χρόνου εντελώς ιδιαίτερης σημασίας. Ο χρόνος κατά το Ζήνωνα, σύμφωνα με μια πληροφορία του Στοβαίου, ορίζοταν ως «διάστημα κινήσεως»²².

Αυτός ο ορισμός είναι πολύ κοντά στις σύγχρονες αντιλήψεις της φυσικής επιστήμης για το χρόνο. Ως γνωστό από την εποχή του Αϊνστάϊν και ύστερα η φυσική το χρόνο τον σύνδεσε πια άρρηκτα με το χώρο. Ο ορισμός του Ζήνωνα για το χρόνο σε σύγκριση με την ποιοτική περιγραφή του Πλάτωνα, που στον Τίμαιο ορίζει το χρόνο ως κινητή εικόνα της αιωνιότητας²³, είναι πολύ πιο συγκεκριμένος και θετικός.

Σ' ένα άλλο επίπεδο η ιδέα του Ζήνωνα για το Θεό συνδέεται με τις αντίστοιχες λαϊκές παραστάσεις των Ελλήνων, όπως τις είχε σχηματίσει η Θεογονία του Ησίοδου²⁴, που για τους Έλληνες υπήρξε πηγή και αρχικό κεφάλαιο. Είναι όμως αυτονόητο ότι αυτές τις μυθικές παραστάσεις το κριτικό πνεύμα του Ζήνωνα τις απομυθοποιεί. Με τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που επιχειρεί προβαίνει σε αναπλάσεις, στις οποίες τον κύριο χαρακτήρα τον δίνει η επιστημονική προτεραιότητα. Έτσι ο θεός του Ησίοδου, που στο προσκήνιο της Θεογονίας εμφανίζεται αμέσως μετά το Χάος και τη Γη, ερμηνεύεται από το Ζήνωνα ως μία διαφορετική παράσταση του θείου πυρός. Κρίκος σύνδεσης εδώ του Έρωτα με το πυρ είναι ο φλογώδης χαρακτήρας που έχει ο Έρωσ σαν σφοδρή κίνηση συναισθημάτων και επανάσταση της σάρκας. Είναι το πυρωδέστερον πάθος²⁵, λέει ο Ζήνων. Αυτός ο φλογερός χαρακτήρας πρέπει να συνδυασθεί και με τις δυνάμεις του Έρωτα τις αναπαραγωγικές της ζωής. Στη Θεογονία ο Έρωσ εμφανίζεται από την αρχή και γίνεται ο γεννήτορας στη μακρά χορεία της δημιουργίας των θείων οντοτήτων²⁶. Με τον ίδιο τρόπο της ερμηνευτικής και της απομυθοποίησης ο Ζήνων ανάγει τις θεότητες του Ησίοδου στην ορισμένη φυσική αντιστοιχία που συμβολίζει η κάθε μία τους. Ο ουρανός είναι ο Δίας, ο αέρας η Ήρα, η θάλασσα είναι ο Ποσειδώνας, η φωτιά είναι ο Ήφαιστος και έτσι στη συνέχεια²⁷.

Αυτό το ερμηνευτικό κεφάλαιο στη θεολογία του Ζήνωνα δηλώνει μ' έναν τρόπο καταφανή και εξέχοντα τη φυσιοκρατική αφορμηση των Ελλήνων στη δημιουργία των θεϊκών τους παραστάσεων, αλλά και τη σταθερή προσήλωση του ίδιου του Ζήνωνα στην προτεραιότητα που έχει η λογική ως μέθοδος γνώσης και έρευνας και την αξιοπιστία που έδινε στις παρατηρήσεις του πάνω στη φύση, προκειμένου να κινηθεί στις θεολογικές του αναγωγές. Ένα μάλιστα στοιχείο-επιχείρημα γι' αυτή την εμπράγματη και ρεαλιστική μέθοδό του μας το δίνει μία πληροφορία του Κλήμη του Αλεξανδρέα, που ταυτόχρονα είναι και μια έντονη επίκριση. Σύμφωνα με την πληροφορία αυτή ο Ζήνων και οι άλλοι στωικοί υποστήριζαν ότι το θείο περνά μέσα από κάθε μορφή ύλης, ακόμη και από την πιο ακάθαρτη: «διά πάσης ύλης καί διά τῆς άτιμοτάτης τό θεϊον διήκειν»²⁸. Με τέτοιες θέσεις συμπεραίνει ο Κλήμης οι στωικοί ντροπιάζουν σίγουρα τη φιλοσοφία.

Δύο ακόμη στοιχεία είναι υποχρεωμένος να επισημάνει κανείς στην ιδέα του Ζήνωνα για το Θεό. Το ένα είναι η αισιόδοξη προοπτική του για τον κόσμο, και το άλλο το νοητό σχήμα του Θεού.

Ο κόσμος διατείνεται ο Ζήνων είναι ένα ζώο έμψυχο με νόηση και με λογική και επί πλέον είναι ένα έργο «κάλλιστον», που το δημιούργησε ο λόγος ο κατάλληλος και ο προσφυής²⁹. «Nihil autem mundo melius»³⁰. Η θέση αυτή του Ζήωνα και ευρύτερα των στωικών δηλώνει την αποδοχή και την κατάφαση τους για τον κόσμο, και βρίσκεται στους αντίποδες εκείνων των προσανατολισμών, που στα πλαίσια της λεγόμενης θεοδικίας θέλουν να βλέπουν το κακό και την αποτυχία τόσο στη δημιουργία όσο και στη λειτουργία του κόσμου. Εάν αναφορικά με το πρόβλημα της θεοδικίας το ακραίο σημείο της οπτιμιστικής πλευράς το εκπροσωπεί ο Λάϊμπνιτς με τη θέση ότι ο κόσμος που γνωρίζουμε και ζούμε είναι ο άριστος δυνατός που μπορούσε να υπάρξει, η θέση του Ζήωνα ευρίσκεται εγγύτατα σ' αυτή την άποψη.

Όσον αφορά στο νοητό σχήμα του θεού ο Ζήνων διακήρυξε ότι δεν πρέπει να κατασκευάζουν οι άνθρωποι ναούς και αγάλματα στους θεούς. Οι θεοί είναι υποστάσεις καθαρά νοητές. Ο,τιδήποτε επιχειρεί σαν κατασκεύασμα και μορφή ένυλη να αναπαραστήσει αυτό το νοητό σχήμα είναι έργο ανάξιο του θεού³¹ και της τέλει φύσης του υποβαθμιστικό. Το μόνο πράγμα που επιτρέπεται στους ανθρώπους, καταλήγει ο Ζήνων, είναι να έχουν στο νου τους μόνο την ιδέα του θεού. Γιατί ο θεός σε τελευταία ανάλυση είναι νους: «... ἄλλ' ἔχειν τό θεῖον ἐν μόνῳ τῷ νῷ μᾶλλον δέ θεόν ἠγεῖσθαι τόν νοῦν»³².

Η άποψη αυτή του Ζήωνα ομολογουμένως βρίσκεται έξω από το πνεύμα της γενικότερης ελληνικής αντίληψης και ειδικότερα έξω από το κλίμα της ελληνικής παράδοσης καθόλου. Οι έλληνες την ιδέα του θεού την εσύνδεσαν με τη συγκεκριμένη και την ένυλη μορφή της τέχνης, είτε σαν πλαστικής είτε σαν ζωγραφικής είτε σαν αρχιτεκτονικής ή ποιητικής αναδημιουργίας. Η τελειότητα μάλιστα των μορφών στις οποίες έφτασαν αυτές οι κάλλιτεχνικές επιδόσεις τους δεν φανερώνει μόνο την απήχηση των θρησκευτικών συναισθημάτων στη τέχνη τους, αλλά και το αντίστροφο. Την μέσω της τέχνης δηλαδή εναργέστερη σύλληψη και κατανόηση του θεού. Δεν είναι υπερβολή να ειπωθεί ότι η Βίβλος και η Αγία Γραφή για τους Έλληνες είναι οι αρχιτεκτονικές, οι πλαστικές και οι ποιητικές καταγραφές τους.

Το γεγονός πως ο Ζήνων φαίνεται να απορρίπτει αυτόν τον αισθητηριακό και ένυλο χαρακτήρα στην παράσταση του θεού, παρά το γεγονός ότι ο θεός του σε αντίθεση με τον Πλάτωνα ήταν σωματικός³³, τον φέρνει πλησιέστερα στο εβραϊκό πνεύμα. Το πρόβλημα αυτό που είναι πολύ σημαντικό όσο τουλάχιστον αφορά στις βαθύτερες διαφορές του ελληνικού και του εβραϊκού κοσμοειδώλου, πρέπει να εξετάζεται στα πλαίσια της έρευνας της σχετικής με το φοινικικό κοίτασμα και τις φοινικικές επιδράσεις στη φιλοσοφία του Ζήωνα και της Στοάς καθόλου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. SVF, I, 120.

2. «... καί μεταβάλλον εις ἑαυτό τήν τροφήν,...», ο.π.π.

3. Ο.π.π.

4. SVF, I, 98.
5. SVF, I, 87.
6. SVF, I, 157.
7. SVF, I, 86.
8. Ο.π.π.
9. Ο.π.π.
10. SVF, I, 85.
11. «Ζήνων τόν ἥλιόν φησι καί τήν σελήνην καί τῶν ἄλλων ἄστρον ἕκαστον εἶναι νοερόν καί φρόνιμον...», SVF, I 120.
12. SVF, I, 109.
13. Βλ. Δ. Κωτσάκη, Νέοι ορίζοντες στην Αστρονομία, Αθήναι 1977, σ. 169 εξ.
14. «ἀρέσκει γάρ τοῖς Στωικοῖς φιλοσόφοις τήν ὅλην οὐσίαν εἰς πῦρ μεταβάλλειν οἶον εἰς σπέρμα, καί πάλιν ἐκ τούτου αὐτήν ἀποτελεῖσθαι τήν διακόσμησιν, οἷα τό πρότερον ἦν». SVF, I, 107.
15. SVF, I, 109.
16. SVF, I, 162.
17. «ὁ νόμος ὁ κοινός, ὅσπερ ἐστίν ὁ ὀρθός λόγος, διά πάντων ἐρχόμενος, ὁ αὐτός ὢν τῷ Διί, καθηγεμόνι τούτῳ τῆς τῶν ὄντων διοικήσεως ὄντι». SVF, I, 162.
18. SVF, I, 160.
19. SVF, I, 102.
20. SVF, I, 160.
21. SVF, I, 176.
22. SVF, I, 93.
23. Πλάτωνος, Τίμαιος, 37b 5-7. «εἰκό δ' ἐπενόει κινητὸν αἰῶνος ποιῆσαι, καί διακοσμῶν ἅμα οὐρανὸν ποιεῖ μένοντος αἰῶνος ἐν ἐνὶ κατ' ἀριθμὸν ἰοῦσαν αἰώνιον εἰκόνα, τοῦτον ὄν δὴ χρόνον ὠνομάκαμεν».
24. SVF, I, 167, 103.
25. SVF, I, 104.
26. Ησιόδου, Θεογ., 120 εξ.
27. SVF, I, 169.
28. SVF, I, 159.
29. SVF, I, 110.
30. SVF, I, 111.
31. SVF, I, 264.
32. SVF, I, 146.
33. SVF, I, 153.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΟΥ
 ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ